

Przegląd Religioznawczy 3(297)/2025

The Religious Studies Review

ISSN: 1230-4379

e-ISSN: 2658-1531

www.journal.ptr.edu.pl

MONIKA OLIWA-CIESIELSKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Socjologii

e-mail: moliwa@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-1041-9812

DOI: 10.34813/ptr3.2025.9

Współczesna rola zakonnych wspólnot w pomocy społecznej a deinstytucjonalizacja systemu wsparcia w Polsce

The contemporary role of religious communities in social assistance
and the deinstitutionalization of the support system in Poland

Abstract. The article examines the role of the Catholic Church and religious congregations in the social welfare system in Poland, emphasizing the principle of subsidiarity as a key organizing value in both legal and practical dimensions. It explores the historical and axiological foundations of this principle, tracing its origins to the Church's social teaching, and proceeds to analyze its contemporary application. Special attention is given to the scope of assistance provided and the significant role played by Church institutions in the care system for individuals requiring comprehensive support, including the elderly, the ill, and persons with disabilities. The article highlights the relational and community-based nature of such assistance, critically assesses the limitations of current deinstitutionalization trends, and identifies potential risks these pose to the quality of care. It argues for the recognition and support of traditional institutions, including those operated by the Church, as essential to the stability and humanistic character of the social support system.

Keywords: Catholic Church social assistance, subsidiarity, deinstitutionalization, reinstitutionalization, social welfare institutions

Pomoc społeczna w Polsce jest znaczącym systemem wsparcia dla osób i rodzin będących w trudnej sytuacji życiowej. Jej idea odzwierciedla zasadę pomocniczości (subsydiarności), która ma swoje korzenie w nauce społecznej Kościoła katolickiego, gdzie została sformułowana i uzasadniona moralnie na długo przed jej recepcją w porządkach prawnych państw i organizacji międzynarodowych. Jej pierwotne sformułowanie odnaleźć można w encyklice *Rerum novarum* Leona XIII z 1891 roku (Leon XIII) a rozwinięcie i systematyzację tej zasady przyniosła encyklika *Quadragesimo anno* Piusa XI z 1931 roku (Pius XI), w której po raz pierwszy użyto samego terminu „subsydiarność” (łac. *principium subsidiarietatis*) i wskazano, że:

Jest prawdą, a historia wyraźnie o tym uczy, że dziś z powodu zmiany warunków tylko potężne organizacje mogą sprostać pewnym zadaniom, które dawniej spełniały małe wspólnoty. Mimo to jednak nienaruszalnym i niezmiennym pozostaje to nader ważne prawo filozofii społecznej: jak nie wolno jednostkom wydzierać i na społeczeństwo przenosić tego, co mogą wykonać z własnej inicjatywy i własnymi siłami, podobnie niesprawiedliwością, szkodą społeczną i zakłóceniem porządku jest zabierać mniejszym i niższym społecznościom te zadania, które mogą spełnić, i przekazywać je społecznościom większym i wyższym. Wszelka bowiem działalność społeczności mocą swojej natury winna wspomagać człony społecznego organizmu, nigdy zaś ich nie niszczyć ani nie wchłaniać. (Pius XI)

Te dokumenty stanowią zatem nie tylko źródło historyczne, ale także aksjologiczne dla późniejszego ujęcia subsydiarności w systemach świeckich. Papież Pius XI podkreśla konieczność poszanowania autonomii jednostki i rodziny wobec państwa, wskazując, że państwo winno interweniować jedynie wówczas, gdy niższe wspólnoty nie są w stanie zaspokoić podstawowych potrzeb swych członków.

Zasada subsydiarności stanowi fundament organizacyjny współczesnej polityki społecznej, w tym pomocy społecznej, określając relacje między jednostką, rodziną, wspólnotami lokalnymi a państwem. Jej istota polega na tym, że działania na rzecz jednostki powinny być podejmowane w pierwszej kolejności przez podmioty najbliższe jej otoczeniu, a instytucje wyższego szczebla wkraczają dopiero wówczas, gdy te pierwsze zawodzą lub nie są w stanie skutecznie zaspokoić potrzeb. Subsydiarność jest wpisana w ustawę z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej, której art. 3 ust. 1. jednoznacznie stwierdza, że pomoc społeczna ma na celu wspieranie osób i rodzin w wysiłkach zmierzających do zaspokojenia niezbędnych potrzeb życiowych oraz umożliwienie im życia w warunkach odpowiadających godności człowie-

ka, przy czym ma ona charakter uzupełniający względem własnej aktywności jednostki i rodziny. Zapisy ustawowe jednoznacznie wskazują także:

Art. 2.1. Pomoc społeczna jest instytucją polityki społecznej państwa, mającą na celu umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężanie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia, zasoby i możliwości. 2. Pomoc społeczną organizują organy administracji rządowej i samorządowej, współpracując w tym zakresie, na zasadzie partnerstwa, z organizacjami społecznymi i pozarządowymi, Kościołem Katolickim, innymi kościołami, związkami wyznaniowymi oraz osobami fizycznymi i prawnymi. Art. 3.1. Pomoc społeczna wspiera osoby i rodziny w wysiłkach zmierzających do zaspokojenia niezbędnych potrzeb i umożliwia im życie w warunkach odpowiadających godności człowieka. 2. Zadaniem pomocy społecznej jest zapobieganie sytuacjom, o których mowa w art. 2 ust. 1, przez podejmowanie działań zmierzających do życiowego usamodzielnienia osób i rodzin oraz ich integracji ze środowiskiem. (Ustawa o pomocy społecznej)

Mimo jasnych wskazań, zasada subsydiarności jest współcześnie niekiedy niejednoznacznie interpretowana, wówczas jej idea sprowadzana jest do kwestii indywidualnego radzenia sobie jednostek i małych wspólnot z problemami, a interwencja państwa traktowana jako nadużycie wobec wolności. W rzeczywistości jednak instytucje pomocy społecznej są uruchamiane dopiero wówczas, gdy jednostki nie są w stanie samodzielnie poradzić sobie z doświadczanymi problemami, co współcześnie nie jest odosobnione, zważywszy na wielość i stopień złożoności problemów społecznych.

Pomoc Kościoła katolickiego wobec dotkliwych problemów

W Polsce zaangażowanie Kościoła katolickiego w pomoc społeczną zajmuje ważne miejsce. Można wskazać, że nie ma obszarów problemowych i kategorii społeczno-demograficznych, które nie byłyby zagospodarowane przez instytucje Kościoła. Wśród obszarów pomocowych można wymienić m.in. edukację, pomoc oraz opiekę w problemach zdrowia i choroby, w tym opiekę psychologiczną, opiekę paliatywną, poradnictwo, ubóstwo, bezdomność i inne. Istotne jest to, że pomoc w ramach Kościoła katolickiego nie jest świadczona jedynie przez osoby konsekrowane, choć one zajmują w tym systemie główne miejsce. Obowiązki służenia innym są wymogiem wobec wszystkich wiernych, a ich polem działania może być parafia. W strukturze organizacyjnej Kościoła rzymskokatolickiego parafia zajmuje pozycję o fundamentalnym znaczeniu. Zgodnie z normami prawa kanonicznego, parafia jest trwałą wspólnotą wiernych, która funkcjonuje w ramach Kościoła partykularnego, a jej pasterskie

prowadzenie – pozostające pod zwierzchnictwem biskupa diecezjalnego – powierzono proboszczowi jako jej własnemu pasterzowi (kan. 515 § 1 KPK) (Flak, 2010, s. 21). Parafia stanowi zatem nie tylko jednoznaczną strukturę organizacyjną, lecz przede wszystkim wspólnotę wiernych (*communitas christifidelium*) (Kołodziej, 2020, s. 24), którzy mają prawa i obowiązki wynikające z przepisów prawa powszechnego i partykularnego (kan. 209 § 2 KPK). Także wierni są podmiotami Misji Kościoła w zakresie służby osobom potrzebującym, ale są też odbiorcami wsparcia, co odnosi do ewangelicznego nauczania Jezusa (Mk 10, 45). Działalność wiernych musi uwzględniać wymogi dobra wspólnego (kan. 223 § 2 KPK). Wynikający stąd obowiązek troski o bliźnich spoczywa na członkach wspólnoty parafialnej. Prawo kościelne przewiduje, że finansowanie działalności charytatywnej opierać się może na dobrowolnych ofiarach wiernych, którzy mają obowiązek wspierać Kościół w zakresie niezbędnym do realizacji jego zadań apostoelskich i dzieł miłości. Ponadto wierni są zobligowani do wspierania inicjatyw na rzecz sprawiedliwości społecznej oraz do udzielania pomocy ubogim ze swoich środków (kan. 222 § 2 KPK).

Kościół katolicki nie jest instytucją charytatywną sensu stricto, ponieważ jego podstawowym celem nie jest działalność pomocowa, lecz religijna – głoszenie Ewangelii i prowadzenie wiernych do zbawienia. Niemniej działalność charytatywna stanowi integralną część misji Kościoła, będąc jej rozwinięciem oraz realnym przejawem realizacji przykazania miłości bliźniego. Biskup Jacek Kiciński wskazując na działalność osób konsekrowanych podkreśla ich rolę w życiu społecznym, jednak głównie skupia się na pracy duchowej, mówiąc: „W państwie mamy organizacje charytatywne na bardzo wysokim poziomie. Natomiast tym, co zapewniają osoby konsekrowane społeczeństwu, to bezinteresowna obecność, umiejętność słuchania i wspólnego poszukiwania rozwiązań” (Portal samorządowy 1.). W rzeczywistości jednak praca osób konsekrowanych znacznie przekracza idee towarzyszenia i wsparcia duchowego, a skupia się również na konkretnych działaniach wykorzystujących także zasoby społeczne i środki materialne do pomocy społecznej, często zorganizowanej instytucjonalnie i spełniającej wymogi polskiego prawa.

Wymiar pomocy Kościoła katolickiego

Statystyki dotyczące pracy na rzecz potrzebujących w Polsce obrazują zakres i formy pomocy organizowanej w ramach struktur kościelnych. W ramach Kościoła w Polsce działa 835 instytucji charytatywnych mających osobowość prawną (EKAI 1.) Liczba osób konsekrowanych, które angażują się w zróżnicowaną działalność na rzecz potrzebujących, jest wskaźnikiem znaczącego

zaangażowania Kościoła katolickiego. W Polsce jest obecnie ponad 27 800 osób konsekrowanych – Ponad 15 300 z nich to siostry zakonne z zakonów czynnych. W klasztorach klauzurowych żyje około 1250 mniszek. W zakonach męskich jest około 9500 osób (EWTN 1).

Według danych Komisji KEP ds. Instytutów Życia Konsekrowanego i Stowarzyszeń Życia Konsekrowanego z 31 grudnia 2023 r. w Polsce w zakonach męskich przebywało i pracowało w kraju 7333 osób, a 2122 za granicą. Zakony męskie, których działania można zaliczyć do obszaru rozwoju społecznego to m.in.:

własne placówki edukacyjne, to m.in. 14 przedszkoli, 44 szkoły podstawowe, 45 liceów, 8 techników, 8 szkół zawodowych, 10 szkół wyższych i 97 oratoriów dla dzieci i młodzieży. [...] Zakonnicy prowadzą również działalność stricte charytatywną. Wśród dzieł własnych wymienić można m.in. 7 szpitali, 12 hospicjów, 9 przychodni i ośrodków zdrowia, 27 domów opieki, 8 młodzieżowych ośrodków wychowawczych, 14 ośrodków terapii dla osób uzależnionych czy 9 schronisk lub noclegowni dla bezdomnych. Wiele ośrodków charytatywnych zlokalizowanych jest przy parafiach i wspólnotach zakonnych, jak np. 78 ośrodków opieki Caritas, 69 poradni psychologiczno-pedagogicznych, 112 świetlic dla dzieci, 50 kuchni dla ubogich, 28 ośrodków pomocy rodzinie czy 28 warsztatów terapii zajęciowej dla niepełnosprawnych. Przy wspólnotach i parafiach zakonnych działają 354 zespoły charytatywne. (EKAI 2)

Spośród zakonów żeńskich można wskazać 110 zgromadzeń czynnych. Poza granicami pracują 1663 siostry z Polski (Portal samorządowy). W Polsce działalność osób konsekrowanych jest zróżnicowana, dane z 2021 roku pokazują skalę zaangażowania Kościoła katolickiego w obszar pomocy społecznej, w ramach której zakony żeńskie prowadziły m.in.:

33 ośrodki wychowawcze, w tym specjalne ośrodki wychowawcze, 72 domy dziecka, w tym 13 rodzinnych domów dziecka, 112 domów pomocy społecznej – dla dzieci, młodzieży i dorosłych, 28 domów opieki, 5 placówek zapewniających całodobową opiekę niepełnosprawnym, 10 domów dla matek z małymi dziećmi, 2 przytuliska dla bezdomnych i 2 domy dla wychodzących z bezdomności, 25 stołówek dla biednych i 95 punktów wydawania żywności. (EKAI 2)

Oprócz bezpośrednio zorganizowanej pomocy przez zakony żeńskie, zakonnice pracują w instytucjach zewnętrznych, czyli prowadzonych przez pozakościelne podmioty. Pracują m.in. w 46 przedszkolach, zarówno publicznych i niepublicznych, uczą w ponad 80 szkołach, 26 uczelniach, zajmują się pracą edukacyjno-wychowawczą w 40 świetlicach dla dzieci, posługują w 32 domach pomocy społecznej, 18 stołówkach dla osób ubogich, a także pracują

w 14 domach samotnej matki. Poza prowadzeniem dwóch szpitali pracują one w 105 szpitalach, 28 przychodniach i 25 hospicjach w Polsce. Do obszaru pomocy społecznej można zaliczyć także prowadzenie przez siostry zakonne 109 Kół „Caritas”, 45 grup wolontariatu, a także 39 grup duszpasterstwa więziennego (EKAI 2). Zakony żeńskie zaangażowane są także w pomoc kobietom, jak wskazują dane:

Angażują się również w przeciwdziałanie zniewoleniu, prostytucji, handlowi ludźmi i pomoc ofiarom (23 grupy). Od kilku lat, we współpracy z międzynarodową siecią przeciwdziałania handlowi ludźmi i prostytucji, działa przy Konferencji sekcja Bakhita, w której zaangażowanych jest kilkanaście zgromadzeń. Jak informuje s. Dolores Zok SSpS, przewodnicząca KWPZZZ przy Konferencji działa też specjalna grupa sióstr oferujących pomoc i wsparcie psychologiczne ofiarom wykorzystania seksualnego. (EKAI 2)

Do dzieł prowadzonych przez zakony żeńskie w Polsce należy również m.in. ponad 30 zakładów opiekuńczo-leczniczych, 2 szpitale, 25 gabinetów lekarskich, 6 zakładów rehabilitacyjnych, 3 hospicja, 38 okien życia (EKAI 2).

Dane dotyczące pracy Kościoła katolickiego nie odzwierciedlają wszystkich działań. Wielu z nich ze względu na charakter uczynków miłosierdzia nie odnotowuje się w statystykach, ale niezależnie od tego można wskazać, że Kościół katolicki w Polsce stanowi ważne ogniwo pomocy społecznej. Osoby konsekrowane same uczestniczą w wielu obszarach wsparcia, ale również są wspomagane przez znaczące grupy wolontariuszy. Według EKAI w wolontariat katolicki w Polsce jest zaangażowanych 1,2 mln osób (EKAI 1).

W polskim systemie prawnym działalność wolontariacka jest uregulowana, choć wiele osób podejmuje działania charytatywne bez formalnego statusu wolontariusza. Na gruncie ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie osoby fizyczne mają możliwość dobrowolnego, nieodpłatnego świadczenia usług zgodnie z warunkami określonymi w przepisach tego aktu prawnego. Aktywność ta może być realizowana zarówno na rzecz osób indywidualnych, jak i organizacji pozarządowych oraz rozmaitych instytucji funkcjonujących w sferze społecznej. Należy podkreślić, że obok działalności wolontariackiej sensu stricto, funkcjonuje rozbudowana sieć podmiotów, w tym o zasięgu lokalnym, które w ramach realizacji swoich celów statutowych podejmują działania ukierunkowane na wsparcie osób chorych, uchodźców oraz innych grup znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej. Wśród tych podmiotów wyróżnić można pozarządowe jednostki organizacyjne, przewidziane w systemie prawnym państwa, którym na mocy odpowiednich regulacji powierzono realizację zadań z obszaru pomocy społecznej.

Parafialne organizacje charytatywne zakładane są zazwyczaj przez duszpasterzy (70%), a ich działalność skupia się m.in. na ubogich (16%), kierowana jest także do osób w wieku emerytalnym (14%), osób niepełnosprawnych i chorych (12%), osób samotnie wychowujących dzieci (10%), bezrobotnych (9%) oraz bezdomnych (6%) (EKAI 1.).

Wśród podejmowanych działań zakony żeńskie prowadzą ponad 400 dzieł charytatywnych, natomiast zakony męskie prowadzą 249 instytucji (EKAI 1) Wśród nich są osoby wykształcone w zawodach medycznych, które wykonują. Znacząca pomoc organizowana jest przy 95% parafii, które obejmują opieką ponad 664 tys. osób chorych. Za ważną instytucję wsparcia uznaje się Caritas Polska, która działając na rzecz chorych i potrzebujących, angażuje blisko 90 tys. wolontariuszy (Przeciszewski, 2021.02.11). Wspierając seniorów, Caritas diecezjalne prowadzą różnego typu placówki świadczące pomoc, w tym ponad 30 domów pomocy społecznej, a także ponad 40 klubów seniora i świetlic parafialnych. We współpracy z Caritas diecezjalnymi liczne programy senioralne prowadzi Caritas Polska. (EKAI 3). Zapewniają one szeroki dostęp do świadczeń pielęgnarskich oraz pomocy socjalnej.

Realizowanie idei pomocy relacyjnej jako podstawa działań Kościoła katolickiego

Sytuacje pomocy i zajmowanie się pomaganiem także dziś dają się opisywać językiem, jakim charakteryzował je Alexis de Tocqueville w *Raporcie o pauperyzmie*. Mówił on o dwóch odmianach dobroczynności: pierwsza podyktowana jest chęcią niesienia innym ulgi w cierpieniu – nazywana jest miłosierdziem. Druga natomiast pozostaje raczej poza kategoriami współczucia, jest dobroczynnością racjonalną, ale nie zawsze skuteczniejszą. Instytucjonalna, racjonalna pomoc będzie nieskuteczna, jeśli straci ludzkie oblicze, czyli: będzie trafiała do ogólnie definiowanej kategorii wspomaganych i płynęła z nieokreślonego według nich źródła (Tocqueville, 2009, s. 59). Wada tej pomocy – to oddzielenie od siebie ludzi, pozbawienie ich relacji wzajemności, brak poczucia więzi społecznej, co powoduje znaczące skutki dla moralnej kondycji człowieka.

Pomoc świadczona przez osoby konsekrowane za podstawową wartość uznaje współtowarzyszenie człowiekowi w cierpieniu, jako pomoc świadczona w bezpośredniej relacji międzyludzkiej. Szczególnie ważne w pomocy relacyjnej jest dążenie do tego, aby nie stała się ona anonimowa, ponieważ wówczas nie ma podmiotu, któremu można by pokazać poprawę sytuacji życiowej. Anonimowość pomocy powoduje brak możliwości wzajemności, choćby

w postaci wypełnienia nieformalnego wymogu symbolicznej wdzięczności za okazaną pomoc. System pomocy oparty na spotkaniu z cierpiącym, dialogu, zaspokajaniu potrzeb życiowych, ale także potrzeb duchowych, jest istotnym warunkiem pracy z potrzebującymi, realizowanej w ramach wspólnot zakonnych. Współcześnie można odnaleźć wiele form pomocy społecznej, która wprawdzie ma charakter profesjonalnego działania instytucjonalnego, jednak pozbawiona jest bezpośrednich relacji osobowych między pomagającym a wspomaganym. Pomoc płynąca z anonimowego dla wspomaganego źródła, bez możliwości spotkania i dialogu w odniesieniu do wartości chrześcijańskich, może mieć charakter depersonalizujący osoby doświadczające problemów.

Podmiotowe i relacyjne podejście do pomocy człowiekowi ma szczególne znaczenie wobec osób korzystających z instytucji całodobowego pobytu. Zapotrzebowanie na pomoc instytucjonalną wskazują dane odnotowujące podstawowe ośrodki wsparcia prowadzone w ramach Kościoła katolickiego. W polskim prawie do takich instytucji zaliczyć można domy pomocy społecznej. To instytucje pomocy społecznej świadczące pomoc profesjonalną wobec osób wymagających stałej opieki, ale także przejmujące zobowiązania członków rodzin, tym samym są wsparciem także dla nich. Instytucje te mogą być prowadzone przez różne pomioty, jak widnieje w ustawie o pomocy społecznej: Art. 57.1. pkt. 2 wskazuje, że: „1. Domy pomocy społecznej mogą prowadzić, po uzyskaniu zezwolenia wojewody: [...] 2). Kościół Katolicki, inne kościoły, związki wyznaniowe oraz organizacje społeczne, fundacje i stowarzyszenia”.

Domy pomocy społecznej są instytucjami realizującymi szczególne zadania, a ich rola i zróżnicowanie pod względem rodzajów problemów wskazuje na wymogi profesjonalizacji, która jest poddawana kontroli za strony państwa. Zróżnicowanie domów pomocy społecznej ze względu na rodzaj problemów doświadczanych przez ich mieszkańców wskazuje na specjalne potrzeby osób wspomaganych. W ustawie o pomocy społecznej (art. 56.) podane są rodzaje placówek w zależności od tego, dla kogo są przeznaczone. Dzielą się one na domy dla:

- 1) osób w podeszłym wieku;
- 2) osób przewlekłe somatycznie chorych;
- 3) osób przewlekłe psychicznie chorych;
- 4) dorosłych niepełnosprawnych intelektualnie;
- 5) dzieci i młodzieży niepełnosprawnych intelektualnie;
- 6) osób niepełnosprawnych fizycznie;
- 7) osób uzależnionych od alkoholu.

Instytucje całodobowej pomocy społecznej w Polsce mają szczególne znaczenie. Biorąc pod uwagę na przykład problemy demograficzne, jak starzenie się społeczeństwa i współlistniejące w wieku senioralnym choroby, ważne jest

funkcjonowanie domów pomocy społecznej dla osób w podeszłym wieku, które nierzadko cierpią na choroby przewlekłe, jak i z powodu niepełnosprawności. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 2023 roku w Polsce było 9,9 miliona seniorów i stanowili oni 26,3% społeczeństwa. Prognozy demograficzne przewidują, że do 2060 roku liczba seniorów zwiększy się do 11,9 mln osób i stanowić one będą aż 38,3% społeczeństwa (GUS 1).

Zgromadzenia zakonne, tworząc instytucje dla osób z różnymi potrzebami wsparcia, realizują w tym względzie wymogi ustawy (art. 54.1), zapewniając dom dla osób, które nie mogą samodzielnie funkcjonować w codziennym życiu. Co jednak ważne, nie tylko przepisy prawa regulują zakonne instytucje wsparcia społecznego i pomocy społecznej, ale także na ich kształt mają wpływ moralne zobowiązania osadzone w nauce społecznej Kościoła katolickiego. Należy podkreślić, że domy zakonne podejmujące instytucjonalną opiekę nad osobami wymagającymi wsparcia są dla wielu instytucją, w której dostrzega się znaczący komponent moralny i religijny kształtujący postawę wobec podopiecznych. Instytucje pobytu całodobowego są miejscami życia społecznego, gdzie zaspokaja się potrzeby materialne, zdrowotne, interakcji i więzi z innymi. W instytucjach prowadzonych przez zgromadzenia zakonne aspekty pomocy związane są z praktykami religijnymi. Nie jest to jednak szczególny przejaw ich działań, również instytucje świeckie zgodnie z rozporządzeniem ministra w sprawie domów pomocy społecznej, mają obowiązek zaspokojenia potrzeb religijnych mieszkańców (§ 5.1.c; Obwieszczenie Ministra Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej z dnia 9 stycznia 2025 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej w sprawie domów pomocy społecznej). Wprawdzie wszystkie domy pomocy społecznej zobowiązane są do zapewnienia mieszkańcom możliwości praktyk religijnych, jednak zasadnie można przypuszczać, że zgromadzenia zakonne prowadzące takie placówki przywiązują do tego aspektu szczególną wagę, traktując go nie jako formalny obowiązek, lecz integralny element posługi wobec osoby ludzkiej. Pomoc społeczna prowadzona przez zakony jest szczególna ze względu na to, że legitymacją do jej świadczenia nie jest tylko zobowiązanie zawodowe, ale także charyzmat wypływający z konstytucji danego zgromadzenia zakonnego. Rzadko podejmowanym tematem jest także to, że brak u zakonników zobowiązań rodzinnych pozwala na odmienne od świeckiego podejście do podopiecznych, nierzadko wypełniane jako misja bez limitu czasowego i bez pobieranego wynagrodzenia.

Współczesna idea deinstytucjonalizacji a działania pomocowe osób zakonnych

Współczesny system pomocy społecznej poddawany jest reformie deinstytucjonalizacji, co promuje i dofinansowuje Unia Europejska. Jak można przeczytać w *Ogólnoeuropejskich wytycznych dotyczących przejścia od opieki instytucjonalnej do opieki świadczonej na poziomie lokalnych społeczności*:

Deinstytucjonalizacja to proces rozwoju usług świadczonych na poziomie lokalnych społeczności (również profilaktycznych), które mają wyeliminować potrzebę opieki instytucjonalnej. (Ogólnoeuropejskie wytyczne... s. 28).

Proces ten określony przez UNICEF wskazuje, że:

Deinstytucjonalizacja oznacza całość planowania transformacji i zmniejszania rozmiaru zakładów stacjonarnych lub ich likwidacji, przy jednoczesnym zapewnieniu innego rodzaju różnorodnych usług opieki, bazujących na standardach wynikających z praw człowieka i zorientowanych na rezultaty. (Ogólnopolskie wytyczne...)

Narracja o likwidacji instytucji jest obecnie w Polsce łagodzona pod wpływem debaty pokazującej problemy z jej wprowadzeniem. W związku z obawami o kontestowanie deinstytucjonalizacji, przekaz o likwidacji instytucji zastępuje się przekazem o eliminacji potrzeby korzystania z instytucji. Rozwiązaniem ma być możliwość zaspokojenia wszelkich potrzeb jednostki usługami w jej środowisku zamieszkania, co – choć maskuje intencje zawarte w definicyjnych ujęciach – jest raczej wątpliwe.

Istotne jest w tym względzie przyjrzenie się działaniom Kościoła katolickiego, które prowadzą m.in. instytucje całodobowej opieki. W Polsce, jak i w wielu innych krajach europejskich, istnieje ogromna liczba osób – w tym starszych, przewlekle somatycznie i psychicznie chorych, a także z głęboką niepełnosprawnością intelektualną – które wymagają nieprzerwanego wsparcia, często w wymiarze przekraczającym możliwości środowiskowe i rodzinne. W tym kontekście szczególną uwagę należy zwrócić na rolę zgromadzeń zakonnych, które przez dekady – nierzadko w warunkach niedostatecznego wsparcia państwowego – pełniły funkcję nieformalnego filaru opieki instytucjonalnej. Przyjęcie radykalnej wizji deinstytucjonalizacji mogłoby skutkować eliminacją tego zasobu z systemu pomocy, co byłoby decyzją brzemienną w skutki. Zgromadzenia zakonne, dysponujące doświadczeniem, strukturą oraz kadrami ukierunkowanymi na służbę drugiemu człowiekowi, są niezastąpione w przypadkach, gdy potrzeby osób wymagających wsparcia przekraczają możliwości działania świeckich podmiotów. Tymczasem marginalizacja roli zakonów w nowej wizji

polityki społecznej oznaczałaby nie tylko utratę zaplecza opiekuńczego, ale i pogłębienie deficytu etycznego w praktyce pomagania, sprowadzonej do logiki usług. W przeciwieństwie do społeczności lokalnych czy podmiotów komercyjnych i samorządowych, zakonny wymiar zaangażowania opiera się nie na relacji zleceńdawca–świadczeniodawca, lecz na zobowiązaniu duchowym i moralnym, które nadaje posłudze opiekuńczej charakter trwały, integralny i całościowy. Osoby konsekrowane nie tylko wykonują zadania opiekuńcze, ale w istocie poświęcają swoje życie osobom potrzebującym, tworząc z nimi wspólnotę egzystencjalną, która nie podlega uwarunkowaniom kontraktowym ani ekonomicznym. Ich gotowość do życia z osobami niesamodzielnymi, a nie jedynie „dla nich”, czyni z nich podmioty nie tylko działające efektywnie, ale też wierne zasadom ewangelicznym. W dobie kryzysu relacji społecznych i deficytów solidarności międzyludzkiej, zakonny wymiar służby jawi się nie jako relik, lecz jako przestrzeń radykalnego humanizmu, fundament rzeczywistości komplementarnego modelu wsparcia.

W prezentowaniu zasad deinstytucjonalizacji przemycą się nie tylko nierealne do wprowadzenia idee, ale także kwestionuje się profesjonalne wsparcie wobec osób, które nie są w stanie funkcjonować bez wsparcia. Takie głosy wybrzmiewają w wielu narracjach, np.: „[...] działania na rzecz deinstytucjonalizacji, bo chcemy, by wszystkim dano szansę na to, by mogli żyć niezależnie i mieli pod ręką wszystkie usługi, jakie są im potrzebne” (Fijołek-Głowacka, 2021). Wbrew powszechnym założeniom deinstytucjonalizacji, wedle których środowiskowe formy wsparcia mają rzekomo przeciwdziałać izolacji osób, rzeczywistość wskazuje, że pozostawienie ludzi ze skomplikowanymi problemami w środowisku lokalnym – często zdegradowanym społecznie, rozproszonym geograficznie i pozbawionym więzi międzypokoleniowych – prowadzi niejednokrotnie do głębokiego osamotnienia i wykluczenia. W wielu przypadkach osoby wymagające wsparcia, jak np. ludzie starsi, nawet przy zapewnieniu usług opiekuńczych funkcjonują w całkowitej samotności, ograniczając relacje społeczne wyłącznie do wizyt opiekunek czy sporadycznych kontaktów z sąsiadami. Tymczasem zamieszkanie w domu pomocy społecznej może stwarzać przestrzeń dla codziennej interakcji, budowania relacji, uczestnictwa w życiu wspólnotowym i doświadczenia przynależności.

Złożoność działań instytucji pomocy społecznej wymaga szczególnego wsparcia, które wobec idei o koniecznej deinstytucjonalizacji, winno być podjęte w jak najszerszym zakresie, aby służyć ich umacnianiu. Sprzyjającą rozwojowi instytucji pomocowych jest przeciwna idea reinstytucjonalizacji, która wskazuje, że instytucje są koniecznym elementem pomocy, muszą być dostosowywane do potrzeb i wymogów uzasadnionych kulturowo i społecznie oraz realizować wymóg profesjonalizacji pomocy. Reinstytucjonalizacja

jest podejściem niezrywającym z tradycyjnym rozumieniem instytucji, ale domaga się ich rozwoju, by nie marnotrawić zasobów i wieloletnich osiągnięć profesjonalizacji pomocy. We współczesnym świecie anomia jest faktem społecznym. Istotne jest, aby osamotnienie nie było mylone z samodzielnością. Obecnie złożone i zwielokrotnione problemy społeczne przekonują, że nie maleje zapotrzebowanie na instytucje, ale w reformach pomocy społecznej, nazywanych deinstytucjonalizacją, umniejsza się konieczność ich tworzenia, bagatelizując tym samym znaczenie pomocowej działalności Kościoła katolickiego, który tworzy przestrzeń znaczącej pomocy.

Zakończenie

W perspektywie socjologicznej można w różny sposób definiować instytucje, ale w optyce naukowej trudno przyjąć, że instytucje pomocy społecznej są marginalne w życiu społecznym. W socjologicznym rozumieniu instytucja to trwałe i ustrukturyzowany zbiór norm, wzorów, ról i praktyk społecznych, który reguluje zachowania jednostek i grup w określonych dziedzinach życia społecznego. Instytucje pełnią kluczową rolę w stabilizowaniu społeczeństwa, organizowaniu interakcji międzyludzkich i przekazywaniu wartości kulturowych. Instytucje pomocy społecznej to formalne struktury, które pełnią kluczowe role w redukcji nierówności i w integracji społecznej. W definicyjnym kontekście deinstytucjonalizacja instytucji pomocy społecznej wiąże się z pozbawieniem instytucji legitymacji do sprawowania przypisanych im funkcji, opiekuńczej, integracyjnej, prewencyjnej, regulacyjnej i redystrybucyjnej, i przekazaniem ich nadrzędnej roli usługodawcom, zaspokajającym potrzeby społeczne m.in. przez kontraktowanie usług sąsiedzkich, co wpływa na dezorganizację systemu pomocy kierowanego także do jednostek, które wymagają wsparcia całodobowego. W Polsce na realność potrzeb osób będących w trudnej sytuacji, wymagających wieloaspektowej pomocy i wzrost zapotrzebowania na nią wskazują dane.

Według stanu w dniu 31 grudnia 2024 r. w Polsce działały 2232 zakłady stacjonarne pomocy społecznej, które posiadały łącznie 134,1 tys. miejsc. Przebywało w nich 124,5 tys. mieszkańców, w tym 61,6 tys. kobiet. W porównaniu z 2023 r. liczba placówek zwiększyła się o 4,4%, liczba miejsc o 1,1%, a liczba mieszkańców o 2,1%. (GUS 2).

Wśród wymienionych zakładów opieki stacjonarnej w Polsce 14,1% prowadzonych jest przez Kościół katolicki (w tym marginalnie przez inne kościoły i związki wyznaniowe), co zapewnia 16,5 tys. miejsc dla podopiecznych (GUS 3).

W pomocy społecznej istotne jest zrozumienie przez społeczeństwo potrzeby wsparcia osób borykających się z problemami. Skala i skomplikowanie problemów wskazuje, że społeczności nie są w stanie samodzielnie radzić sobie z ich rozwiązywaniem. Zasada subsydiarności przewiduje, że w sytuacjach bezradności konieczne jest tworzenie profesjonalnego wsparcia, które jest tożsame z instytucjonalnym zabezpieczeniem jednostek i grup na wypadek różnego rodzaju ryzyk społecznych. W świadomości społecznej instytucje pomocy społecznej są konstruowane jako odpowiedź na potrzeby, co daje poczucie stabilności i bezpieczeństwa nie tylko w realnym doświadczaniu problemów, ale także w antycypowaniu ich ze względu na przewidywane zmiany demograficzne związane ze starzeniem się społeczeństwa, następstwami chorób czy choćby z nuklearnością rodziny, która obecnie nie jest główną instytucją wspierającą swoich członków.

W dyskursie deinstytucjonalizacyjnym zauważalne jest nie tylko systematyczne podważanie potrzeby utrzymywania i rozwijania instytucjonalnych form całodobowego wsparcia, takich jak domy pomocy społecznej, ale również zdaje się brakować adekwatnej świadomości co do skali zabezpieczenia, jakie współcześnie zapewniają osoby konsekrowane poprzez działalność wspólnot zakonnych. Tymczasem należy podkreślić, że udział zgromadzeń zakonnych w strukturze opieki nad osobami wymagającymi stałego wsparcia nie wynika z zobowiązań systemowych, lecz z dobrowolnego i charyzmatycznie motywowanego zaangażowania. W każdej chwili wspólnoty te mogą – zgodnie z autonomią życia konsekrowanego – przeorientować swoje działania na inne obszary działalności charytatywnej czy duszpasterskiej, nie kontynuując dotychczasowego wkładu w system opieki całodobowej. Jeśliby tak się stało, a wsparcie zakonów zostało faktycznie ograniczone lub wycofane, planowany w modelu deinstytucjonalizacji, już teraz mający poważne ograniczenia system usług środowiskowych, nie będzie w stanie przejąć ani udźwignąć ciężaru odpowiedzialności za osoby w najwyższym stopniu zależne, co grozi poważnym kryzysem humanitarnym i funkcjonalnym w całym systemie opieki długoterminowej.

Literatura

- EKAI 1. (2019, 24 kwietnia). *1,2 mln wiernych jest zaangażowanych w wolontariat katolicki w Polsce*. EKAI. <https://www.ekai.pl/1-2-mln-wiernych-jest-zaangazowanych-w-wolontariat-katolicki-w-polsce/>
- EKAI 2. (2021, 2 lutego). *Zakony w Polsce – działalność w liczbach*. <https://www.ekai.pl/zakony-w-polsce-dzialalnosc-w-liczbach/>

- EKAI 3. *Kościół w Polsce 2023*. https://www.ekai.pl/wp-content/uploads/2023/09/KAI_Raport_2023.pdf
- EWTN 1. (2025, 2 lutego). *Konsekrowani w liczbach: ile ich jest i czym się zajmują?* <https://ewtn.pl/aktualnosci/2-lutego-konsekrowani-w-liczbach-ile-ich-jest-i-czym-sie-zajmuja/>
- Fijolek-Głowacka, K. (2021). Uspołecznienie, upodmiotowienie, personalizacja. Czas na deinstytucjonalizację. *Tygodnik Spraw Obywatelskich*, nr 77(25). <https://instytutprawobywatelskich.pl/uspolecznienie-upodmiotowienie-personalizacja-czas-na-deinstytucjonalizacje>
- Flak, T. (2010). *Parafia w nauczaniu Magisterium Kościoła*. *Warszawskie Studia Pastoralne*, nr 12, s. 21.
- GUS 1. *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2023 r.* https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/6002/2/6/1/sytuacja_osob_starzych_w_polsce_w_2023_r.pdf
- GUS 2. *Zakłady stacjonarne pomocy społecznej*. file:///D:/Pobrane/zaklady_stacjonarne_pomocy_spoecznej_w_2024_r..pdf
- GUS 3. *Zakłady stacjonarne pomocy społecznej w 2023 roku*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/ubostwo-pomoc-spoeczna/zaklady-stacjonarne-pomocy-spoecznej-w-2023-roku,18,8.html>
- Kodeks prawa kanonicznego, stan prawny na dzień 8 grudnia 2021 roku. https://www.ekai.pl/wp-content/uploads/2021/12/KodeksPrawaKanonicznego_2021_12_15_pl.pdf
- Kołodziej, M. (2020). Erygowanie parafii w prawie kanonicznym i prawie polskim. W: W. Wenz, M. Kołodziej, (red.). *Znaczenie parafii w życiu Kościoła partykularnego*, Wrocław 2020, s. 24.
- Leon XIII. (1891). *Rerum novarum*. z: <https://www.mop.pl/doc/html/encykliki/Rerum%20novarum.htm>
- Ogólnopolskie wytyczne tworzenia lokalnych planów deinstytucjonalizacji usług społecznych. file:///D:/Pobrane/Og%C3%B3lnopolskie_wytyczne_tworzenia_lokalnych_plan%C3%B3w_deinstytucjonalizacji_us%C5%82ug_spo%C5%82ecznych-3.pdf
- Pius XI. (1931). *Quadragesimo anno*. <https://www.mop.pl/doc/html/encykliki/Quadragesimo%20anno.htm> Ogólnoeuropejskie wytyczne dotyczące przejścia od opieki instytucjonalnej do opieki świadczonej na poziomie lokalnych społeczności. <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/17881/12.pdf>
- Portal samorządowy. (2021). *W Polsce i za granicą pracuje 9,4 tys. zakonników, 15,3 tys. zakonnic i 1165 mniszek* <https://www.portalsamorzadowy.pl/polityka-i-spoeczenstwo/w-polsce-i-za-granica-pracuje-9-4-tys-zakonnikow-15-3-tys-zakonnic-i-1165-mniszek,593981.html>
- Przeciszewski, M. (2021, 11 lutego). *Kościół w Polsce na rzecz chorych*. EKAI. <https://www.ekai.pl/kosciol-w-polsce-na-rzecz-chorych/>
- de Tocqueville, A. (2009). *Raport o pauperyzmie*. WUW 2009, s. 59.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz. U. z 2024 r. poz. 1283, 1572.